

Besúgó, jelentések, irodalom

A megfigyelés anatómiája: Ügynökök az irodalomban¹

A kétezzer-tíz évek egyik legfontosabb irodalmi fejleménye a valóság fogalmának újraértékelése, újraproblematizálása. A posztmodern „szövegirodalom” ugyanis radikálisan kétségbe vonta a jel és a jelölt közötti kapcsolat addig többé-kevésbé fennállt egyértelműségét, és emellett foglalt állást, hogy a jelölt a nyelv számára elérhetetlen, és a jelek csakis egymásra utalnak. A valóság fogalma diszkreditálódott, ám ebben kétségtelesen szerepet játszott az is, hogy – mint Nádas Péter nyilatkozta – a folyton megvalósulni készülő szocializmusban a valóság fogalma ideologikussá vált, és így kiüresedett. Ám nemcsak a politika (a szó szerinti valóság), hanem a rendszerváltás környékén megjelenő új(nak számító) filozófiák és irodalmi elméletek is hozzájárultak a valóság fogalmának kérdésessé válásához, s tegyük hozzá: teljes joggal. Hiszen kétségtelen, hogy az ideológia erősen torzította és korlátozta azt, amit valóságként érzékelünk, és elmaradt annak a problematizálása, hogyan működik az észlelés, ki az, aki észlel, és mi az, amit észlel, valamint mi a kapcsolat az észlelő és az észlelt között. Amikor ezek a kérdések végre szabadon és legitim módon vetődtek fel, valamint lehetőség nyílt a nemzetközi szakirodalom tanulmányozására, akkor rögvest elavulttá és nevetségessé vált az a doktrína, mely szerint az „objektív valóság” reprezentálódik a szubjektum tudatában.

---

¹ A tanulmányban össze akartam foglalni eddigi kutatásaimat az ügynökkérdés és az irodalom kapcsolatáról. Ezért több régebbi írásomat is felhasználtam, részint átvéve részeket, részint átírva, de jócskán kibővítve. Ezek a következők: D. S.: Az ügynök teste = *Irodalmi Szemle*, 2016. november; D. S.: A folyton halasztódásban levő történet, avagy az ügynökmúlt elbeszélésének lehetőségei = *Élet és Irodalom*, LIX. évfolyam, 7. szám, 2015. február 13.; D. S.: Változatok barátságára (Győre Balázs: Barátaim, akik besúgóim is voltak) = *Alföld*, 2013. február.

Mindez azonban korántsem jelenti, hogy más vette volna át az irodalom „anyagát”, mint a valóság. Legyen ugyanis a fogalom bármily problematikus, az írásmód és poétika bármily szofisztikált, posztmodern vagy areferenciális, nem tud másra, mint a valóságra utalni. Az olvasó pedig azért érti meg az olvasott szöveget, mert rendelkezik valamennyi tudással erről a valóságról, és képes megfejteni azokat a jeleket, melyek erre a valóságra utalnak. Garaczi, Esterházy vagy Németh Gábor szövegei folyamatosan problematizálták a valósághoz való hozzáférés módját és egyáltalán lehetőségét, és elbizonytalanították az olvasót az író és az elbeszélő kompetenciái tekintetében. Manapság éppen azt figyelhetjük meg, hogy nem problematizálódik többé a nyelvbe és az elbeszélőbe vetett bizalom, nem ritkán visszatér a mindentudó elbeszélő is; „igazi” történeteket olvashatunk, sokszor mindenféle (posztmodern) csavar nélkül; ezek a történetek pedig nem ritkán a társadalmi-történelmi valóságra apellálnak, vagy egyenesen megtörtént eseményeket dolgoznak fel.

Félreértés ne essék: ezen folyamatok hozzátételleges leírása nem értékelés; egyáltalán nem gondolom, hogy egyik vagy másik típusú irodalom pusztán önmaga okán esztétikailag értékesebb lenne. Abban azonban bizonyos vagyok, hogy az a sokáig uralkodó kétosztatúság, mely szerint az irodalom szövegirodalomra és valóságirodalomra válik szét, immár nem tartható. Újra kell gondolnunk a szöveg, a valóság és talán az irodalom fogalmát is, ami kétségtelenül kánonátrendeződéssel is jár, ám annál izgalmasabb feladat. Erre azonban jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatok, csupán jelzem, hogy az általam tárgyalt irodalmi jelenség megítélése, elméleti és esztétikai megközelítésének módjai még nem kiforrottak – így jómagam is inkább csak javaslatokat fogalmazok meg.

Az utóbbi évek, évtized(ek) irodalmi terméséből és ezek recepciójából világosan látszik, hogy számottevően nőtt a társadalmi témák és problémák iránti érdeklődés, valamint az igény bizonyos történelmi események, korszakok irodalmi feldolgozására. A teljesség igénye nélkül néhány példa az előbbiekre: Szilasi László: *A harmadik híd*; Barnás Ferenc: *A kilencedik*; Tóth Krisztina: *Akvárium*; Kiss Tibor Noé: *Aludnod kellene*, és alighanem ide jegyezhetjük a Tar-recepció felélénkülését is. Az utóbbira pedig többek között Zoltán Gábor Aegon-díjas regénye, az *Orgia*; Závada Pál: *Egy piaci nap*, *Természetes fény*; Berkovits György: *V. és Ú.*; Péterfy Gergely: *A kitömött barbár* szolgálhat példaként. Ezek a közel- vagy akár régmúltban játszódó regények a jelen olyan megoldatlan problémáival szembesíte-

nek, melyek bizonyos múltbeli események fel nem dolgozásából, elfojtásából, elhallgatásából származnak. Ezek között pedig előkelő helyen szerepel a magyar állambiztonsági szervekkel való együttműködés, mely a mai napig neuralgikus pontja a magyar közéletnek. Az utóbbi években számos szépirodalmi és tudományos vagy éppen ismeretterjesztő mű jelent meg, mely az ügynökkérdéssel akar valamilyen módon számot vetni: akár a személyes érintettség, akár a tudományos kutatás perspektívájából. Témánk szempontjából az előbbieket bírni nagyobb jelentőséggel, velük kapcsolatban pedig az első tisztázandó kérdés az, hogy beszélhetünk-e egyáltalán „ügynökirodalomról” mint olyanról.

A címke nyilvánvaló módon tematikus, nem pedig poétikai (bár ez sem mellékes) megközelítését jelenti az irodalmi szövegek azon csoportjának, melyek középpontjában a besúgás áll. Ennek megfelelően maga a megjelölés is inkább provizórikus (éppúgy, mint például a szegénység-irodalom), hiszen egyelőre hiányzik az a történeti távlat, ahonnan biztonsággal ráláthatunk a jelenlegi, még alakulóban levő folyamatokra. Ami azonban a megfelelő távlat nélkül is nyilvánvaló, az az, hogy a kortárs irodalomban és irodalmi közéletben hangsúlyos helyen szerepel az ügynökkérdés.

A sort Esterházy Péter *Javított kiadás* (ESTERHÁZY 2000) című könyvével kezdhetjük, de 1999-ben már Tar Sándorról is kiderült, hogy jelentéseket írt, és ez teljesen felbolygatta a korabeli irodalmi életet. A debreceni író a 2003-as év folyamán a Litera.hu irodalmi portálon közölte folytatásokban *Az áruló* című filmregényét, melyben ügynökmúltját próbálta feldolgozni, valamint egy forgatókönyvet is írt *A torony ég²* (TAR 2003) címmel, melynek cselekménye nagyjából megegyezik a filmregényével. Megjelent továbbá egy novellája e témában, a *Vadászat*, mely egy beszerzés és az ennek következtében tönkrement élet történetét írja le.³ Tar életét a lelepleződés után Bán Zoltán András *Keserű* (BÁN 2014) című regénye próbálta feldolgozni – inkább kevesebb, mint több sikerrel. Andor Mihály a *Szegény Micsinay: egy besúgó élete* (ANDOR 2011) című dokumentumregényben próbálta megfejteni, miért állt ügynöknek Mikes Tamás, az ismert pesti bohém. Az ezt követő évben jelent meg Györe Balázs regénye, a *Barátaim, akik besúgóim is voltak* (GYÖRE 2012), majd 2015-ben Forgách András könyve, az *Élő kötet nem marad* (FORGÁCH 2015). Mindemellett számos egyéb irodalmi szövegben is felbukkan az ügynök-

---

² A hagyatékban található.

³ Az utolsó, életében megjelent kötetében, *Az alkuban* (TAR 2004).

téma, mint például Berkovits idézett munkájában, vagy Márton László *A mi kis köztársaságunk* című regényében. (Továbbá több drámának is témája lett az ügynökkérdés, például a Tar életét feldolgozó *Bihari* című darabnak [Ménes Attila], vagy a *Titkaink* című előadásnak, melyet a Pintér Béla Társulat vitt színre.)

Megfigyelés

A Kádár-kor egyik alappillére a besúgói hálózat volt – mint a Varsói Szerződés országaiban általában. Mintegy negyedmillióra tehető azok száma, akik hosszabb vagy rövidebb ideig jelentettek az állambiztonsági szerveknek, és a megfigyelték száma az 56-os forradalom után volt a legnagyobb, mintegy 650 000 fő, s ez csökkent lassan a hetvenes évek elejére mintegy 200 000 főre (vö. TABAJDI–UNGVÁRY 2008; 178). Az egykori megfigyelték hajlanak arra a feltételezésre⁴, hogy a rendszer nem is annyira operatív okokból figyeltetett meg embereket, hanem azért, hogy a társadalom politikailag aktívabb rétegeiben kialakuljon a kölcsönös bizalmatlanság légköre, valamint morálisan ellehetetlenítse mindazokat, akiket beszerveztek. Nem lehetett tudni, kiben lehet megbízni, és ki az, aki jelent egy társaságban. Egy önmagát jól leplező ügynök lebukása a rendszerváltás után mindig nagy megdöbbenést okozott a társadalomban, a közelebbi hozzátartozók számára pedig nehezen feldolgozható traumát. A lelepleződéssel a valóság a lehető legbrutálisabb módon tört be a barátok, családtagok életébe. Ebből a valóságból, illetve ennek darabjaiból, élményekből, olvasmányokból, kutatásokból, érzésekből, történetekből, jelentésekből, emlékekből pedig a trauma feldolgozása során irodalom jött létre.

A megfigyelésnek és a megfigyeltokról való jelentésnek a ténye egy speciális hatalmi berendezkedésre és antropológiai-morális felfogásra utal. Megfigyelni ugyanis az európai gondolkodási tradícióban annyit tesz, mint tárgyiasítani: a megfigyelt objektum a hűvös, megfigyelő tekintet tárgya. A megfigyelő és a megfigyelt élesen elválik egymástól, a két létszféra között nincs átjárás, nincs helye a bevonódásnak. Ez arra az ismeretelméleti belátásra vezethető vissza, mely szigorúan megkülönbözteti egymástól a tudatot és a tárgyat, melyet a tudat a látás (mint a leginkább kitüntetett érzékszerv) útján észlel. A megfigyelés aktusában benne rejlik a hatalom arroganciája, hiszen a megfigyelt ki van szolgáltatva annak, akinek a tekintete rá szegeződik. Az ügynök és a tudós tekintete sokban hasonlít

---

⁴ Szóbeli közlés.

egymásra: mindketten a lehető legtöbb információt szeretnék megtudni a megfigyelt egyénről, illetve dologról.

Az információáramlás azonban alapvetően egyirányú. A megfigyelt ugyanis vagy nem tud róla, hogy megfigyelik, vagy sejtí éppen, és ha sejtí is, akkor sem mindig sikerül biztonsággal eltalálnia, hogy a környezetében ki a besúgó. Sok olyan történetet lehet olvasni, hogy másra gyanakodtak, mint aki valójában jelentett, és amikor kiderült, ki volt az, akkor nagyon sokan megdöbbenek. Erről a tapasztalatról szól Andor Mihály *Szegény Micsinay* című regénye is, melynek hősről csak a halála után derült ki, hogy jelentéseket írt azokról a pesti, ellenzéki értelmiségiekről, akikkel kapcsolatba került. „Tamás zsenialitását dicséri, hogy miután negyedszázadon keresztül fél Budapestről jelentett, egy-két emberen kívül még 1999-ben bekövetkezett halála után sem sejtette senki, hogy besúgó volt. Olyan emberek emlékeztek meg róla meleg hangon, mint Szepes Erika, Sárközy Erika vagy Tamás Gáspár Miklós” (ANDOR 2011; 7). A szerző hosszan elemzi az ügynök életrajzát, jellemét, és arra a következtetésre jut, hogy Micsinay Tamás ambíciói nagyobbak voltak, mint a tehetsége és a kitartása, így nehezen élte meg, hogy kortársai többre jutottak választott hivatásukban, mint ő, ezt a „lemaradást” pedig azzal próbálta behozni, hogy ily módon kerekedik föléjük, vagyis így szerez hatalmat fölöttek. A rendszer az ő esetében is az emberi gyengeséget használta ki.

A megfigyelés arra irányul, hogy az ügynök megtudja a megfigyelt titkát, amit az el akar rejtteni a hatalom elől. Ahogyan Gyáni Gábor írja, „a diktatúra lényege, hogy titkolózik, mert mindazt elrejtí a nyilvánosság elől, amit egyedül csak ő tud: a diktatórikus hatalom ugyanis mindazt tudja, amit titokként elhallgat az alattvalói elől” (GYÁNI 2014; 45). Aztán így folytatja: „Ha a diktatúrában a hatalom természetes lételeme a titok, a titkolózás, akkor nem megengedett, hogy a hatókörén kívül máshol is létezzék titok, vagyis titkolózás. Következésképpen mindenki más titka előbb-utóbb az övé kell hogy legyen” (Uo.). A diktatórikus hatalomnak tehát lételeme az, hogy egyrészt megkaparintsa az állampolgárok titkait, másrészt pedig az, hogy ő maga is titkokba burkolózzon. Saját magának tökéletes transzparenciát követel, míg magára vonatkozóan megtagadja azt, ráadásul azoktól az állampolgároktól, akiknek a pénzéből fenntartja magát, és akiknek az életminősége, életkörülményei tőle függnék. Mindezt pedig egy kiterjedt besúgói rendszer fenntartásával tudja elérni.

A besúgók feladata az volt, hogy a rendszerrel szemben kritikus vagy ellenséges személyeket megfigyeljék, és információkat szolgáltatassanak ki róluk. Ahogyan Márton László írja szatirikus regényében: „Az itteni szov-

jet városparancsnok elvtárstól úgy értesültünk, hogy Miszlocsitayel professzor konstruált egy gondolatleolvasó készüléket, amely felismerhetővé teszi a homlokon és halántékon kirajzolódó vagy kicsapódó titkos gondolatokat. [...] De még ha rendelkezésünkre is áll egy-egy ilyen készülék, ezek akkor sem pótolhatják az állampolgárok folyamatos és módszeres ellenőrzését, amely a további demokratikus átalakulás legfontosabb feltétele” (MÁRTON 2014; 234). A megszerzett információk egy része a megfigyelt személynek a rendszerrel kapcsolatos állásfoglalásaira vonatkozott, más részük azonban politikailag elvileg irreleváns, vagy akár egészen intim mozzanatokra. A rendszer embertelensége az utóbbiban mutatkozott meg a maga egészében: abban, hogy az emberek legintimebb, legszemélyesebb szférájába hatolt be. Vagyis a saját, otthonos létszférán belül jelent meg valamilyen idegen, ellenséges, elnyomó apparátus. Ez a léttapasztalat közös a megfigyelt és a megfigyelő esetében, ám a dolog természetéből adódóan más mintázatokat mutat, továbbá arra is érdemes rámutatni, hogy míg a megfigyelő a beszerzés kezdetétől fogva folyamatosan együtt élt ezzel a tudattal, addig a megfigyelték sokszor csak évek múltán szerezhettek tudomást arról, hogy jelentéseket írt róluk valaki, aki közel állt hozzájuk. (Ez természetesen egyáltalán nem jelenti a felelősség csökkentését, vagy netán felmentést számukra.)

Az emberi test az államhatalom fogságában – Tar esete

Gervai Andrásnak volt egy igen érdekes kísérlete, amikor az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában grafológusokat kért meg arra, hogy feldolgozzák 56 ügynök kézírását, különböző időszakokban. Megfigyeléseik szerint a többségnél, 33 embernél a személyiség egyre nagyobb mérvű szétzilálódása figyelhető meg. „A vonalak feszültebbé váltak, az íráskép töredezett lett, az írómozgás hektikus, torzultak a formák. Csalódottság, céltalanság, rezignáltság és az életvezetés szervezetlensége látszik” (GERVAI 2015; 225). Több írás mutatta a színlelés jegyeit, azt, hogy az ügynök erősen kontrollálta és kényszerítette magát a szerepjátszásra, és erős megfelelési kényszer alakult ki nála. Vagyis a grafológiai elemzések arra mutatnak rá, hogy az ügynök személyiségében, identitásában is valamilyen radikálisan idegen erő kényszerítő jelenléte figyelhető meg.

A kulcsszavak az ügynök és a hatalom viszonyában a kényszer, az erőszak, az alávetettség. (A grafológusok elemzései arra mutatnak rá, hogy még azoknak az ügynököknek a kézírásában is, akik élvezték a hatalmukat, és megnőtt az önbizalmuk, idővel megjelentek a csügge-

dés, enerváltság, bizonytalanság jelei.) A diktatórikus rendszerekben bevett módszer a test kontrollja, megalázása, alávétése, s így a test olyan gyakorlatok terepévé válik, melyek felfüggesztik az emberi test számára megszokott normál állapotot. Minden kívülről az emberi testet és lelket érő agresszió normasértés, hiszen áthágja azokat a határokat, melyek egy emberi egzisztencia természetes és normális kereteit alkotják. Például a kínzás, az étel és az ital megvonása, a bebörtönzés, a verés, a megerősztolás, az ölés, a kopaszra nyírás, a nyilvános megszégyenítés: mind-mind olyan cselekedetek, melyek elszenvedő alanya testi-lelki kiszolgáltatottságot él át, megfosztják autonómiájától, és szenvedést okoznak neki.⁵ Az ember instrumentalizálása ez. Ahogyan Argejő Éva írja egy tanulmányában: „a történelem eddigi tanúsága szerint hatalom és test viszonya minden korban fontos szerepet játszott a kialakult politikai egyensúly fenntartásában. Ha Foucault nyomdokain haladva, *a testet olyan anyagi felszínnek tekintjük, amelyre az intézményes hatalom »íróeszközeivel« írja rá a jeleit, jelhordozó társadalmi szubjektumot formálva az emberi húsból...*” [kiemelés tőlem – D. S.] (ARGEJÓ 2007; 172). A hatalom stigmákkal látja el az emberi testet, világossá téve az alárendeltségi és birtokviszonyokat, valamint az ügynök esetében az emberi test a szó szoros értelmében jelhordozó entitássá transzformálódik.

A hivatkozott tanulmány hosszan részletezi, hogyan bánták a hatalom az emberi testtel. Módszeresen és komoly tudományos apparátust is bevetve „testtérképet” dolgoznak ki, melynek segítségével a verőlegények pontosan tudják, hol kell ütni, hogy fájjon, de látható nyomok ne maradjanak. A kínzók célja nemcsak a fájdalomkøzøzés volt, hanem inkább a test feletti hatalom demonstrálása. A testi normák radikális áthágása az érzékelés összezavarása, kibillentése arról a pályáról, amelyen az ember általában a világot érzékeli, ahogyan megérti és otthon érzi magát benne. Az éjszakák és nappalok összemøszásával, az idø manipulálásával zsigeri szinten fosztották meg az embert a világ otthonosságának az érzetétøl, és attøl a kompetenciától, hogy tájékozødni tudjon (ARGEJÓ 2007). Az embert tökéletesen kiszakították abból az összefüggés-hálózatból, melyben önmagaként létezni tud, elveszik tøle azon bizonyosságait, melyek támpontokat jelentenek számára, s kitaszítják abba a háttorzongató otthontalanságba, ahol a szorongás és a semmi felszámolják az egyéniséget.

A mai napig nem tudjuk *teljes bizonyossággal*, hogy mivel zsarolták Tart, a legtöbbben azonban azt feltételezik, hogy homoszexualitásával (és ez tő-

---

⁵ Ezekrøl is sokat lehet olvasni frissen megjelent könyvekben, például Zoltán Gábor *Orgiájában*, vagy Nadas Péter *Világlø részletek* című memoárjában.

nik a legvalószínűbb verzióknak).⁶ A homoszexualitás márpedig a legnagyobb titok volt számára, a személyiség és a test legféléltettebb és legintimébb titka. A Kádár-korban ez különösen így volt, hiszen nem csupán a hatalom nézte rossz szemmel a szexualitásnak ezt a formáját, de a társadalom számára sem volt elfogadott, különösen abban a közegben, melyben az író élt. A munkások és a családja egyaránt kirekesztette, megbélyegezte, megvetette volna, ha ez a titok napvilágra kerül, vagyis ki lett volna lökve abból a közegből, amelyben otthon érezte magát, ahová kötődött. Tarnak tehát elemi érdeke volt az, hogy egyedül ő maga s a bizalmába avatott kevesek tudjanak erről. Az, hogy az állambiztonság emberei megkaparintották Tar legféléltettebb titkát, egyben azt is jelentette, hogy hatalomra tettek szert felette; az író élete és személyisége teljesen ki lett szolgáltatva nekik. Megszűnt a saját élete feletti rendelkezése, autonómiája, és a hatalom lassan az egész testi-szellemi környezetét behálózta.

Az ügynök esetében a hatalom a szó szoros értelmében véve jelhordozó szubjektumot formál az alávetett emberi lényből. A besúgó a hírvívő, akinek személyisége és testi valója egészét ennek a feladatnak a szolgáltatába kell állítania. Az ügynök egy pusztán kommunikációs funkció, és minden életmozzanata ennek rendelődik alá. Az ügynöknek a kapcsolatait, a szokásait is aszerint kell kialakítania, hogy teljesíteni tudja feladatát. Kényszerpályákon mozog, hiszen utaznia kell, emberekkel kell találkoznia, figyelnie, jelentéseket készítenie, vagyis idejének és energiáinak jökora részét egy olyan feladatra kell áldoznia, mely általában idegen tőle. Nem a saját ritmusát és a saját érdeklődésének irányát követi, hanem idegen parancsoknak tesz eleget. Ennek pedig nagyon markáns testi vonatkozásai is vannak, mind a besúgó és a besúgott között, mind pedig a besúgó és a beszerzők között.

Az utóbbi esetében nem ritka a beszerzés, majd a további együttműködés során az ügynök fizikai megfélemlítése. Tar Sándor például egy interjújában úgy nyilatkozott, hogy a beszerzés során annyira megverték, hogy megsüketült a fél fülére. Igaz, egy másik interjúban azt állította, hogy nem verték meg, de a fizikai erőszak alkalmazása mindenesetre bevett módszer volt a beszerzés során. De ha konkrét erőszak nem is történt, a beszerzés és az ügynökként való létezés bizony testileg-lelkileg

---

⁶ Ő maga legalábbis ezt nyilatkozta Keresztury Tibornak egy interjúban: „A zsarolás tárgya tehát az lett, hogy homoszexuális vagyok, miattam lett öngyilkos az a gyerek, másrészt hogy úgy úsztam meg a számonkérést, *eddig*, hogy én súgtam be a fegyverrejtegető társaimat. Mint közölték, már az egyik elég, hogy egy életre tönkretegyenek” (KERESZTURY 2002).

megnyomorította az illetőt. Tar Sándor az egyes szám harmadik személyben íródott *A torony ég* című filmforgatókönyvben és *Az áruló* című filmregényben írta meg a maga történetét – melyeket természetesen nem dokumentumként, hanem fikcióként kell kezelnünk, noha kétségtelen, hogy a történet sok párhuzamot mutat az életrajzzal, már amennyire az utóbbival tisztában lehetünk. A félreértések elkerülése végett ezért inkább a történetek főszereplőjét, Sólyom Zoltánt fogom emlegetni.

Sólyom egy tanyán élő házaspár második fiúgyermeke volt. A család mindennapjainak szerves része volt a testi erőszak: az apa verte az anyát és a gyerekeket, sokat ivott, és csalta is a feleségét, mástól is volt gyereke. A gyerek folyamatos testi-lelki megalázottságban nőtt fel, s már igen korán megismerkedett a szexualitással, hiszen testvérével együtt kilesték a szüleit. Az elnyomás és az erőszak nemcsak családon belül volt a mindennapok része, hanem maga az állam is erőszakszervezetként működött az ötvenes években, amikor Sólyom szüleit fizikai erőszakkal vette rá, hogy belépjenek a téeszbe, és még azután is több vegzálásnak voltak kitéve.

Ez az előtörténet azért is érdekes Sólyom Zoltán életének vonatkozásában, mert az állam később éppúgy erőszakot követ el rajta, éppúgy elrontja az életét, mint a szüleiét. Az, hogy az ötvenes években valakit erőszakkal beszerveztek a téeszbe, azt jelentette, hogy megfosztották minden tulajdonától, amiért egész életében dolgozott, és ami egy parasztember számára az élet értelmét jelentette: földtől, állatoktól, szerszámoktól, amik merleau-ponty-i értelemben maguk is a testséma részét alkották. Hiszen a természetben élő embernek kiasztikus viszonya van az őt körülvevő dolgokkal, az pedig legendás, ahogyan a magyar parasztember ragaszkodik a földhöz és az állataihoz, a javaihoz – jobban is, mint a saját családtagjaihoz. Ennek tükrében a téeszbe való beszerzés nemcsak vagyoni kár, hanem valóságos testi csonkolás és radikális, agresszív beavatkozás az élet rendes menetébe.

Ez párhuzamba állítható Sólyom Zoltán beszerzésének az eseményével, melynek során ismét az állami erőszak egy különösen kegyetlen és érzéketlen formájával van dolgunk. A forgatókönyv és a regény elmeséli azt a folyamatot, ahogyan a beszerzés előtt rendőrök faggatják mindazokat, akik bármilyen terhelő információval rendelkeznek Sólyom múltjáról, s ennek során természetesen őket is megfélemlítik, sőt, mindkét műben szerepel az a jelenet, amikor egy rendőr Sólyom egyik régi szeretőjét durván megerőszakolja, s közben fojtogatja. Vagyis az állam számára nem létezik az állampolgár magánélethez, testi-lelki biztonságához való joga, erőszakszervezetei révén bármikor bárkinek az életét, testi-lelki egészsé-

gét tönkretetheti, erőszakot tehet rajta, akár meg is ölheti. Ez utóbbira is van példa, aminek szintén vannak életrajzi előzményei Tar életében: méghozzá a bátyja halála, akit a síneken találtak meg Kőbányán, de már aznap este otthon, a faluban is tudták a hírt. Vélhetően agyonverték, és Tar egész életében úgy hitte, hogy valójában őt magát akarták megölni. Ez a történet a forgatókönyvben is szerepel.

A beszerzés előtti utolsó állomás egy megrendezett jelenet volt a forgatókönyv szerint. Addigra a nyomozó már Sólyom életének minden apró részletét ismerte, többek között azt is, hogy az 56-os forradalom idején fegyvert rejtegettek a kollégiumban, és hogy ezekben a napokban Sólyom egy ágyban aludt a legjobb barátjával, aki később öngyilkos lett. Ezen a nyomon elindulva bizonyítékot gyártottak arra, hogy a célszemélynek homoszexuális hajlamai vannak, méghozzá úgy, hogy az albérletébe beköltöztettek egy férfit, akivel berúgtak, és aki levetkőztette a részeg Sólymot, majd egy harmadik személy kompromittáló fotókat készített róluk. Ezek után egy mondvacsinált ürüggyel bevitték Sólymot a rendőrségre, ahol összeverték, majd aláírták vele a beszerzését. Innentől kezdve gyakorlatilag megszűnt Sólyom autonómiája és integritása. Az állambiztonság emberei az élete minden egyes zugába beférkőztek. Miután kiderítették a múltját, továbbra is gondoskodtak arról, hogy a férfi életének semmilyen mozzanata ne maradjon titokban előttük. Tudta nélkül bementek a lakásába, T-lakásnak használva azt, vagyis a személyiség legitimebb területére férkőztek be.

Mindennek következtében elkezdődik Sólyom Zoltán testi-lelki hanyatlása. Alkoholista lesz, gyógyszereken él, ki-be jár a pszichiátriára, lassan, de módszeresen elérkezik a teljes emberi megsemmisülés határára. Egy idézet a forgatókönyvből: „Sólyom a rácsos ágy gumilepedőjén fekszik meztelenül, az arcán tehetetlen kiszolgáltatottság, Edit 1. szivaccsal mossa a testét, a kényes helyeken is, dúdol közben” (TAR é. n.; 342). A barátokról és ismerősökről szóló jelentések előállítására olyan folyamat, mely lassan felemészti a testet. Az áruló szövegek születésének ára a test pusztulása, mely a lelepleződés után felgyorsult.

A *Vadászat* című hosszabb elbeszélés azt meséli el, hogyan tették tönkre egy egyszerű parasztember életét azzal, hogy beszervezték. Az események akkor kezdődnek, amikor a férfinak gyereke születik, és éppen viszi haza a tanyáról az orvost. A faluban azonban már várják a hatóság emberei, és addig nem engedik haza, amíg nem írja alá, hogy belép a térségbe, valamint a rendszer ügynökének nem áll. A férfi mindeközben éppen megszületett gyerekére és frissen szült feleségére gondol, szinte hallja

és érzi őket, akikhez a legerősebb, legelevenebb testi-lelki kapcsolat fűzi, amit a hatalom szét akar szakítani; éppen akkor és éppen ott avatkozva be erőszakosan a parasztember életébe, ahol a legérzékenyebb, legintimebb érzései koncentrálnak. Demonstrálva ezzel, hogy senki és semmi sem szent előttük, még az emberi élet legfontosabb pillanatai sem. A lelki-érzelmi zsarolást testi erőszak is követi; ütések is kapott, valamint meglocolták olcsó orosz kölnivel, aminek eleinte maga sem értette az okát. Ez az eseménysor volt a család testi-lelki romlásának a kezdete.

Hiszen a feleség már soha többé nem tudott bízni a férjében, aki nem sietett haza rögtön a faluból, hanem pálinka- és kölniszagúan, jókora késséssel tért haza. Ekkor derült ki a férj számára, hogy a kölnivel való lelocsolás azt a célt szolgálja, hogy éket verjenek közé és a felesége közé; a szaggal való megjelölés a gyanú és a bizalmatlanság elültetésének az eszköze, amivel tönkre akarták tenni a házaspár életét – ami sikerült is. A párt helyi emberei arra akarták rávenni a tanyán élő férfit, hogy jelentse nekik, kik szervezkednek az államrend ellen, kik és hogyan bírálják a rendszert, ám nem voltak elégedettek vele, hiszen a férfi szinte be sem tette a lábát a faluba, s így nem tudta teljesíteni a megbízást. Elégedetlenségüknek ismét brutális módon adtak kifejezést: „a megtermett, jókötésű férfi most lihegett, megverték, megalázták, semmiért...” (TAR 2004; 260), aztán a heréit ütötték, amitől „az agyáig ért a fájdalom” (Uo.). Az ember kínzását azal fejezték be, hogy a vállába sütötték a BM-jelet. A test stigmatizálása egyszersmind annak a jele, hogy a hatalom az egész embert a tulajdonának tekinti. A szövegben elő is jön, hogy ez egy olyan billog, amivel a marhát jelölik, vagyis a jellel mintegy dehumanizálják, állati sorba kényszerítik Ballát.

A testi megjelöléssel mintegy ki is lökik a férfit a normális emberi társadalomból, és felszámolják normális, emberi kötődéseit. A felesége bizalmatlansága már soha többé nem múlt el, az asszony ezt hamarosan magával vitte a sírba. A férfit a faluban is bolondnak nézték, sejtették róla, hogy besúgó, gúnyolták a háta mögött, egyedül a doktor állt vele szóba, aki segített neki az árván maradt leány nevelésében is. Az emberek közül kitaszítva a férfit a tanyán, a természetben, a vadállatok társaságában érezte magát otthon. A kislányának is hazavitt egy őzgidát, annak az volt a játszópajtása, valamint a tanyán előforduló többi állat: mókus, bárány, kecske, tyúk, kakasok. A férfit tehát a megbélyegzés, a beszerzés, a test megtörése és megjelölése kiszakította abból az életösszefüggésből, amelyben otthon érezte magát, és egyszersmind szétszaggatta a házassági köteléket is.

44 Egyedül a kislányával és a természettel való kapcsolata maradt ép.

De ez is csak odáig, amíg a párttitkár merényletet nem szervez ellene. Most már meg akarnak szabadulni tőle, hiszen a férfi alkoholista lett, nem tudják már tovább hasznát venni: „ezt a Ballát most már valahogy meg kell szüntetni” (TAR 2004; 271). Továbbra is úgy beszélnek róla, hogy megfosztják emberi méltóságától, az embernek kijáró bánásmódtól, és állatként kezelik: a fővadász mondja, hogy mint ahogyan az öreg, szaporodásra képtelen vadakat, úgy Ballát is ki kell löni. Ám a golyó nem a férfit találta el végül, hanem a kislány özgidáját. Balla őrzöngve rohant a tett helyszínére, ahol a két, vérben fürdő fejet látta egymás mellett. A lány a sokktól megnémult – s ezzel immár ő maga is kívül rekedt az emberi társadalmon. A hatalom terrorja következtében meghalt a feleség, megroppant a férj és megnémult a gyerek. Megfosztattak emberi mivoltuktól, ám paradox módon éppen a természetben, az állatok között találtak mégis otthont maguknak.

Közben megtörtént a rendszerváltás, és a párt emberei immár a „demokrácia” hivatalaiban folytatták tovább addigi tevékenységüket; például Mészáros, aki beszervezte Ballát, a falu polgármestere lett – ami korántsem szokatlan fejlemény. A narrátor nem ad rá magyarázatot, hogy a rendszerváltás után miért áll még mindig az útjukban az egykori besúgó, aki már csak emberi roncs. De még így is el akarják pusztítani: ismét kísérletet tesznek rá, hogy levadásszák, mint egy vadállatot. Ezt az újabb merényletet is túléljük, és a történet végül – a körülményekhez képest – happy enddel végződik: Balla lánya és a fővadász fia egymásba szeretnek, és szerelmük némi viszontagságok árán beteljesül.

Besúgó apa, anya, barát: Esterházy Péter, Forgách András és Györe Balázs

Az „ügynökirodalom” egy részét azok a szövegek alkotják, melyek azt a tapasztalatot próbálják feldolgozni valahogyan, amikor valakiről, az elbeszélőhöz közel álló személyről derült ki, hogy ügynök volt. Ez esetben a valósággal kapcsolatos teoretikus problémáknak egzisztenciális tétjük van, hiszen a titok lelepleződése radikális beavatkozást jelent az érintettek életébe. Mindarról, amit addig igaznak hittek, s ami identitásuk kialakításában jelentékeny szerepet játszott, arról kiderül, hogy hamis. Az identitás sebe ez, mely annál nagyobb, minél közelebb állt valakihez az a személy, akiről kiderült, hogy ügynök volt.

A trauma pszichiátriai meghatározása ez: „a trauma eseményében olyan idegenséggel találkozunk, amelyet nem tudunk feltartóztatni, a

psziché kénytelen befogadni, és mint idegen testet a sajátban: integrálni az élményt. Így képződik meg az individuumon belül a traumának és a saját identitásnak a legmélyebb rétegekig egymásba fonódó, alig kibogozható szövedéke, amelyből az énnel ki kell hámozni a kérdést, ahogyan a választ is, ha dacolni akar a traumával” (PINTÉR 2014; 34). Két nagyon fontos dolgot érdemes ebből kiemelni: egyrészt azt, hogy a trauma során egy radikális idegenséget vagyunk kénytelenek befogadni, másrészt pedig azt, hogy éppen ezért a trauma megrendíti a személy identitását; radikális szakadást okoz abban a narratívában, mely eleddig az identitás alapja volt.

Ha a narratív identitás elméletéhez folyamodunk (lásd TENGELYI 1998), akkor azt mondhatjuk, hogy a trauma szétzilálja azon narratív kereteket és módozatokat, melyeken eddig önazonosságunk nyugodott. A traumával radikális idegenség tör be az életünkbe, mely legtöbbször azzal is sokkol, hogy nincs rá nyelv. A mélyen traumatizált egyén nem tudja szavakba foglalni, hogy mi történt vele, és nem tudja a történeteket elfogadni identitása szerves részeként. A trauma során valami sajátot veszítünk el, s vele együtt megszűnik a világ otthonossága, s helyét az *Unheimlichkeit* veszi át. A traumatizált egyén ugyanakkor fixálódik is a traumához, képtelen elszakadni tőle, újra meg újra felidézi a történeteket, s tudattalan szinten azok megismétlésére törekszik.

Annak az irodalmi feldolgozása, amikor valakinek valamelyik, vele szoros kapcsolatban álló hozzátartozójáról derül ki, hogy ügynök volt, bizonyos értelemben a traumafeldolgozás egy módjának tekinthető. A sérült identitás újrakonstruálására tett kísérletnek, a radikális idegenséggel való megbirkózásnak. Nyelvet kell találni ehhez a tapasztalathoz, hiszen egy olyan traumáról van szó, mely nem elbeszélhető az addig használt szavakkal és poétikai eljárásokkal. A narratív identitás újraalkotása történik meg ezekben a szövegekben, mely során maguk az állambiztonsági szervek lépnek fel „szerzőtársaként”; a valóság feltárásának és megismerésének folyamatában ugyanis eminens helyet kapnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok.

Györe Balázs könyve, a *Barátaim, akik besúgóm is voltak*, ezzel a tapasztalattal igyekszik számot vetni. Oly módon, hogy mintegy maga a szöveg is hasonul az élményhez: töredékes, többszólamú, hol monomániásan ismétél bizonyos tényeket, hol pedig kihagy. Hol az irodalomtörténész hangján szólal meg, hol belső monológot olvashatunk, hol pedig belügyminisztériumi aktákat. Álmodnak a szövegbe, versek, levelek, idézetek, emlékezetfoszlányok, elmélkedések. Összevissza van minden, aho-

gyan az életben, és hiábavaló próbálkozás rendet csinálni. (Ahogy az életben.) Annál is inkább, mert a fikció is keveredik a valósággal.

A ténszerűséget a kimásolt dokumentumok erősítik, valamint az, hogy minden szereplő a saját nevéen szerepel. Egyrészt ironikus, másrészt hátborzongató játék ez: a Belügyminisztérium minden ügynöknek és megfigyelt személynek fedőnevet adott, vagyis életük valóságának a feltárása, idegen embereknek való kiszolgáltatása álneveken történt. Mintha átnevezték volna az egész, a megfigyelésük alatt álló világot, Magyarországot, s ezzel egy párhuzamos valóságot teremtettek volna. A névadás aktusa mindig a hatalom aktusa, aki a névvel a saját törvényeit kényszeríti rá a világra. A fedőnevek használata azt jelzi, hogy a hatalom számára nem szent az egyéni identitás, hanem tetszése szerint konstruálja újjá. Ezt az agresszív gyakorlatot próbálja közömbösíteni az a szerzői gesztus, mely meghagyja a szereplők saját neveit, vagyis mintegy visszaharcolja, visszaírja a szereplők identitását, személyiségét és egyéniségét a hatalomtól. Ritka és merész húzás ez, kevés író szokott élni ezzel a lehetőséggel, legalábbis míg szereplői élnek. A szöveg tehát ide-oda cikázik a regiszterek között; megidézi és eltolja magától a Belügyminisztérium igazságát, s vele szemben a saját igazságát, egy élet igazságát igyekszik affirmálni. De már az sem sikerül maradéktalanul. A saját élet igazságába és narratívájába már kitörölhetetlenül belemaródott a „szervek” párhuzamos valósága, és már nem lehet úgy olvasni, úgy emlékezni, mintha nem történt volna semmi. Megindul a feldolgozás munkája, mely újra meg újra megmunkálja a rendelkezésre álló nyersanyagot: magát az életet.

Andor Csaba, az ügynök-barát egyes szám első személyben szólal meg a szövegben, ahogyan maga a narrátor is. Helyenként olykor nem is tudja elsőre eldönteni az olvasó, hogy éppen ki beszél. Ez a narrátori fogás ugyanakkor a grammatika szintjén egyfajta azonosulást jelez a két személy között. Ő = én és én = ő. Én = ő, a barát, és én = ő, az ügynök. Ez a grammatikai hasonulás ugyanakkor mintha a megérteni akarás gesztusa is lenne. A másikat megérteni pedig létszükséglet ebben a helyzetben. A másik megértése egyszersmind önvédelem; a saját én, a saját személyiség, a saját emlékek és érzelmek rekonstrukciója és megmenekítése a gonosztól. Hiszen az a Másik, akiben az énnek bizodalma van, az egy kicsit az én is. A narrátor megpróbálja behelyezni magát barátja helyzetébe, lehetséges forgatókönyveket, élethelyzeteket próbálgat – vajon mikor mit érezhetett, gondolhatott a másik.

Az ősbűn megtörténte és kiderülése után az énnek két lehetősége van: a Másikat vagy megpróbálja lehasítani magáról, és megtagadni, vagy pe-

dig – ez a nehezebb út – megérteni és megbocsátani. Ahogyan Györe Balázs egy vele készült interjúbán mondta: „A barátság sokkal jobban érdek, mint a besűgás” (KÁROLYI 2012). Ennek megfelelően a szöveg legalapvetőbb rétege talán nem is maga a besűgás, hanem maga a barátság. Besűgás előtt, közben, után. Mintha kanti módon lenne feltéve a kérdés: mi a barátság, és hogyan lehetséges? Ki a barát? Meddig érvényes a barátság, és mi van érvényességen innen és túl? A könyv (alcíme szerint: regény, dokumentum) mintha a barátság személyre szabott enciklopédiája is lenne. Afféle eposzi kellékként jelenik meg bizonyos nevek után a „barátom” titulus. X. Y. barátom ekkor meg ekkor ezt meg ezt csinálta, ezt meg ezt mondta stb. Mintha a barátság lehetséges megnyilvánulási formáinak végtelen gazdagsága érdekelné a szerzőt, és ezeket igyekezne aprólékos gondnal feltárni és rögzíteni. De ebben egyszersmind már benne van a csalódás, a megrendült bizalom fájdalma és melankóliája is. Ahogyan a szerző mondja a már idézett interjúbán: „Én eddig a barátságot könnyebben tudtam feldolgozni, mint a szerelmet. De most visszamenőleg a múlt rendszer, a belügy, az ügynökök elvették számomra a barátság jelentését, érzelmi töltését. Nemigen tudnék már egy könyvet úgy dedikálni, hogy: barátsággal” (Uo.).

Esterházy Péter *Javított kiadás* című regénye nem egy írói terv eredménye. Pontosabban: nem *írói* projekt volt, hanem a szándékok és elvárások ellenére jött létre. Ahogyan Gadamer írja, tapasztalat akkor keletkezik, amikor valamilyen elvárásunk meghiúsul, amikor valami nem úgy történik, ahogy előreláthatóan történnie kellett volna. Amikor Esterházy Péter megírta a szóban forgó regény nagy elődjét, a több nyelvre lefordított és rendkívül nagy népszerűséget kivívott regényt, a *Harmonia Caelestis*, akkor méltán érezhette úgy, hogy pontot tett valaminek a végére.

Ez a valami pedig nem kevesebb, mint az Esterházy család története, főszerepben az édesapával. A dinasztia Magyarország egyik legősibb nemesi családja, akik az utóbbi pár száz évben jelentős hatással voltak az ország sorsára. A főszereplő apa pedig voltaképpen nem csupán a szerző édesapját jeleníti meg, hanem afféle általános apafigura, „pánatya”, aki mintegy az állandóságot testesíti meg a történelemben, és a regény második részében válik igazán személyes, konkrét apává, akihez a fiút erős érzelmi kötelék fűzi. A regény ezzel csatlakozik a huszadik századi magyar irodalom egy nagy hagyományához: az aparegényekhez, melyek az apák és fiúk közti bonyolult viszonylatokon keresztül vívódnak egzisztenciális, érzelmi és történelmi kérdésekkel. A regény szeretetteljes emlékezés az apára, az Esterházy családra és a magyar történelemre, mely ebből a szempontból voltaképpen maga is családtörténetté válik.

A *Harmonia Cælestis*, az égi harmóniát a címében is kifejező regény 2000-ben jelent meg. S Esterházy Péter a 2002-ben kiadott *Javított kiadás*ban írja le azt a pillanatot, amikor 1999 őszén szólt egy ismerősének, hogy meg szeretné nézni a rá és a családjára vonatkozó anyagokat, vagyis ügynöki jelentéseket a Történelmi Hivatalban, ha vannak egyáltalán. Mire végül, szédült tempóban sikerült befejeznie a *Harmonia Cælestist*, addigra a hivatalban előkeresték a rá vonatkozó aktákat. S amikor belenézett a három barna dossziéba, azon nyomban világossá vált minden előtte: édesapja kézírását látta.

A szerző rögvest sokkos lelkiállapotba került, s az érzés, amivel leírja ezt: életfélelem. Hiszen bevallása szerint büszke volt az apjára, s rajta keresztül tudott büszke lenni a családjára is. Azt írja: „véltetően nem csak azt nem fogom tudni leírni, édesapám, hanem azt se, hogy én” (ESTERHÁZY 2000; 16). Ahogyan az apa árulása révén idegen lett a számára, úgy vált idegenné saját maga számára is. Azt írja, hogy az apa és saját maga között volt egy erős szövetség, egy „mi”, és ha ez a „mi” jó volt neki, amikor támaszkodnia kellett rá, akkor most is kötelessége és felelőssége kell legyen, hogy a gyalázatban is osztozzon vele. Nem hallgathatja el, ha már az apa hallgatott róla; íróként nem hallgathat, meg kell írnia, már csak a *Harmonia Cælestis* miatt is.

Így aztán a *Javított kiadás* a *Harmonia Cælestis* palidóniája lett; melyben mintegy visszavonja az előző regényt, ahogyan Adrian Leverkühn vonta vissza a IX. szimfóniát. Ahogy a narrátor kommentálja saját szövegalkotási technikáját: „ez a szöveg az igazi dekonstrukció” (I. m.; 18). Az akták előkerülése minden lehetséges művészi szándéknál mélyebb roncsolást végez a mitikus apanarratíván, mely immár darabokra hasad. Csak-hogy a dekonstrukciós olvasatot most nem a gyanú hermeneutikáját alkalmazó olvasó hozza létre, hanem maga az eddig zárójelbe tett valóság jelentkezik be, és dekonstruálja azt a narratívát, melyről végérvényesen kiderül, hogy pusztá fikció, s mely eddig az identitás és a világban benne lét alapja volt.

Az apanarratíva márpedig a fiú narratívája is, sőt, övé talán még jobban. Az aparegény nem más, mint a fiú identitásregénye, identitásnarratívája, melynek megalkotása katartikus folyamat volt. Az ügynökhistoria napvilágra kerülése pedig szétzilálja az előző regényben megalkotott világot, az identitást, az égi harmóniát, s helyére az idegenség, az *Unheimlichkeit* kerül. A magyar irodalmi posztmodern írója számára ez nem csupán morális, hanem irodalmi kérdés is. Ahogyan írja: „eddig azt csináltam a tényekkel, dokumentumokkal, iratokkal, amit akartam. Amit a szöveg akart.

Most nem lehet. Mindent le kell nyelnem” (I. m.; 22). Vagyis nem csupán személyes identitása sérül, hanem írói identitása is: mindaz, ahogyan eddig a valósághoz és szövegekhez nyúlt, immár érvényét veszítette.

A *Javított kiadás* retorikailag korántsem olyan finoman megalkotott szöveg, mint a *Harmonia Cælestis*, többféle műfaj és regiszter keveredik benne. Naplószerű kerete van, a narrátor időrendben meséli el azt, ahogyan ült a levéltárban, és olvasta azokat az aktákat, melyek édesapja jelentéseit tartalmazták. Közben beszámol aktuális lelkiállapotáról, ízes és történelmi káromkodásokkal, valamint irodalmi idézetekkel kommentálva az olvasottakat. A szövegben pirossal kiemelve olvashatók részletek az édesapja ügynöki jelentéseiből, valamint tartótisztje kommentárjaiból. S miközben a fiú olvassa édesapja jelentéseit, ugyanaz figyelhető meg nála is, mint az előző regényben: az elárult erőfeszítéseket tesz rá, hogy valameleyest azonosulni tudjon az áruólával, a lehető legnagyobb mértékig igyekszik megérteni őt. Hol cinkosságot érez vele, hol részvétet iránta, hol dühös – de legtöbbször egyszerűen végtelenül szomorú. Mindeközben sorokat idéz a *Harmonia Cælestis*ből is, melyek immár teljesen más fényben mutatják be az édesapát.

A 2015-ös év egyik szenzációja volt Forgách András regénye, az *Élő kötet nem marad*. A szerzőnek mindaddig fogalma sem volt róla, hogy édesanyja az állambiztonsági szervek szolgálatában állt, míg a levéltár egyik munkatársa fel nem hívta rá a figyelmét. A Pápainé fedőnevű ügynök a III/II-es osztálynak írt jelentéseket, felhasználva kiváló nyelvtudását és külföldi kapcsolatait. Az asszony családjának egy része ugyanis Izraelben élt, és a szolgálat segítsége nélkül nehezebben tudta volna tartani rokonai-val a kapcsolatot. Pápainé továbbá elkötelezett kommunista volt, a párt harcos híve, akinek vonalassága olykor már a tartótisztjének is sok volt; „megrekedt az ötvenes évek ideológiájánál” (I. m.; 48). Az asszony tehát részint meggyőződésből lett ügynök, részint pedig a férje helyére állt, akinek megroppant egészsége lehetetlenné tette számára a további „munkát”.

Érdekes véletlen, hogy Forgách könyvének hasonló előzménye van, mint Esterházy esetében a *Harmonia Cælestis*. Ahogyan a jelen műben olvashatjuk: „másodszor futok neki, hogy megértssem, mi történt. Először tíz évvel anyám halála után futottam. Abból lett a *Zehuze*. Akkor kezdtem rendet vágni az iszonyatos zűrzavarban. De rend nem lett belőle mégse” (I. m.; 163). A korábban írt nagyregényben az Izraelbe költözött nagymama lányához írt leveleit olvashatjuk, ezekből derül fény a család, köztük a Budapesten maradt lányuk életére. A *Zehuzénak* ugyan nem főszereplője az édesanya, de a nagymama leveleinek címzettjeként a második legfonto-

sabb alak, maga a regény pedig a család történetét próbálja megírni. Az író azonban akkor még nem tudta, hogy édesanyja, a jákírati, a nagymama levelezőpartnere ügynök volt.

A szerző számára a trauma feldolgozásának egyik lehetősége az volt, hogy megírja ezt a történetet. Ahogyan Esterházy és Györe, ő is beült a levéltárba, és végigolvasta az édesanyja aktáit, és azokból próbálta meg rekonstruálni az eltitkolt múltat. A jelentések, valamint a tartótiszt kiértékelései „vendégszövegeként” az ő könyvében is megjelennek, nem ritkán kommentárral kísérve. A három nagyobb fejezetből álló könyv első részének első három alfejezete egyenes vonalú történet, mely az asszony ügynöki tevékenységét meséli el, lábjegyzetben pedig egyes események kapcsán a narrátor a tartótiszt megjegyzéseiből idéz, meglehetősen sokat. Az utolsó alfejezet, a *Befejezi tevékenységét* fordít a sorrendben: a főszövegben olvashatók a BM feljegyzései a Pápainéval való találkozásokról, lábjegyzetekben pedig a szerző kommentárjai, melyeknek a címzettjei vagy az édesanya, vagy a tartótiszt. Ezt pedig vegyes műfajú szövegek követik: versek és feljegyzések.

A második nagyobb fejezet, a *Bruria és Marcell* prózaversekben mesél gyerek- és fiatalkori utazásokról a szüleivel, a lábjegyzetek pedig ezúttal vegyes szövegeket tartalmaznak: a szülei reflexióit, naplórészleteit, vers- és levélrészleteket, tartótisztek megjegyzéseit. Az utolsó fejezet pedig, a *Még valami*, az elsőhöz hasonlóan folytatólagosan mesél Bruriáról és a narrátor vele kapcsolatos érzelmeiről, valamint a nyomozás történetéről. Ezt a részt is hasonló vendégszövegek tagolják, mint az első fejezetben.

Poétikailag tehát jelen esetben is egy igen összetett szövegről van szó. A főszövegnek tekinthető szövegegységekben is műnemi transzgresszió figyelhető meg, hiszen a történetmondás olykor átvált a prózáról a lírára. Ám maguk a prózai részek is szaggatottak, számos műfaj és vendégtextus keveredik bennük, melyek között kiemelt szerepük van a jelentésekből, tartótisztai értékelésekből vett idézeteknek – azoknak, melyek az eddig nem ismert valóság egy-egy részletét dokumentálják. Györe és Esterházy könyvével egyetemben tehát Forgách könyvében is többszólamúság figyelhető meg, mely túlon túl szembeszökő ahhoz, hogy a véletlen számlájára írjuk.

Megkockáztatom azt a következtetést, hogy ez alapvető jellemzője azoknak a szövegeknek, melyek azt a traumát próbálják leírni és feldolgozni, hogy a narrátorhoz közel álló személy ügynök volt. Jellemző és jelen esetben magától értetődő a jelentések vendégszövegekként való használata, hiszen ezek mintegy hitelesítik a történetet, a „valóság” pecsétjét

ütik rá. Ezekben a szövegekben a valóság feltárásának egzisztenciális tétje van, ezért folyamodnak a korabeli dokumentumokhoz, melyeket olykor lábjegyzetben vagy akár a főszövegben a narrátor kommentárja kísér. Úgy tűnik, lehetetlen ezeket a történeteket „hagyományos”, lineáris történetvezetésű prózában elbeszélni, és a szaggatottság, a mozaikosság, a többszólamúság és a poétikai sokszínűség alapvető jegyük, sőt, műfaji értelemben vett *differentia specificájuk*. (Mindezek fényében felvetődik a kérdés, hogy Tar azon szövegei, melyekben a saját ügyével próbált meg számot vetni, vajon azért maradtak-e sikerületlenek, mert nem voltak képesek erre a poétikai váltásra, vagy más, az alkotáslélektan és a pszichiátria illetékességi területéhez tartozó okokból.)

A „valóságirodalmat” márpedig az különbözteti meg a „szövegirodalomtól” (az irodalomesztétikai közmegegyezés szerint), hogy az előbbi „realista” módon „tükrözi vissza” a „valóságot”, melyet éppúgy nem problematizál, mint ahogyan az elbeszélő kompetenciáját sem. Nos, a fenti esetekben éppen azt láttuk, hogy minden kérdéssé válik: a valóság, az elbeszélő, az elbeszélhetőség egyáltalán, valamint a nyelv is. Mindezek pedig nem teoretikus megfontolásokban gyökereznek, hanem magában az úgynevezett valóságban. Amelyben errefelé, Európa-Alsón sohasem lehetünk egészen bizonyosak, hiszen az abszurd errefelé az élet és a történelem természetes létmódja. A valóság tűnékenysége, az igazság színévaltozásai, a nyelv (és vele együtt a beszélő tudatának) torzulása: errefelé mind-mind napi tapasztalat a modern irodalom megszületésétől fogva, vagyis maga a valóság teszi kérdéssé saját magát. Az *Unheimlichkeit* az élet és az identitás része, s jelenleg úgy tűnik, hogy még sokáig az is marad.

Kiadások

- ANDOR Mihály (2011): *Szegény Micsinay: egy besűgő élete*. Jelenkor, Pécs
- BÁN Zoltán András (2014): *Keserű*. Bookart Kiadó, Csíkszereda
- ESTERHÁZY Péter (2000): *Javított kiadás*. Magvető, Budapest
- FORGÁCH András (2015): *Élő kötet nem marad*. Jelenkor, Budapest
- GYÖRE Balázs (2012): *Barátaim, akik besűgőim is voltak*. Kalligram, Budapest
- MÁRTON László (2014): *A mi kis köztársaságunk*. Kalligram, Budapest
- TAR Sándor (2003): *Az áruló = Litera.hu*. <http://www.litera.hu/hirek/az-arulo-filmregeny-3> (Letöltés ideje: 2016. 11. 03.)
- TAR Sándor (2004): *Vadászat*. In Uő: *Az alku: Gonosz történetek*. Noran, Budapest
- TAR Sándor (é. n.): *A torony ég*. Kézirat a hagyatékából.

Irodalom

- ARGEJÓ Éva (2007): A hatalomnak alávetett test = *Korall*, 2007/május, 27. szám, 172.
- GERVAI András (2015): Éreztek-e büntudatot a besúgók? Beszélgetés Szótsné Fritz Ágnes grafológussal. In Uő: *Titkos Magyarország: „Célszemély”: a társadalom*. Kalligram, Budapest
- GYÁNI Gábor (2014): Kollaboráció és a hatalom titka. In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri, Budapest
- KÁROLYI Csaba (2012): „A barátság sokkal jobban érdekel, mint a besúgás. Beszélgetés Györe Balázssal = *Élet és Irodalom*, 2012. július 20. LVI. évfolyam, 29. szám. http://www.es.hu/karolyi_csaba;8222;a_baratsag_sokkal_jobban_erdekel_mint_a_besugas8221;;2012-07-18.html (Letöltés ideje: 2012. 08. 14.)
- KERESZTURY Tibor (2002): Ebből nem lehet kijönni = *Magyar Narancs*, 2002/3. http://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731 (Letöltés ideje: 2015. 10. 24.)
- PINTÉR Judit Nóra (2014): *A nem múltó jelen: Trauma és nosztalgia*. L'Harmattan, Budapest
- TABAJDI Gábor–UNGVÁRY Krisztián (2008): *Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy – A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Corvina, Budapest
- TENGELYI László (1998): *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Budapest